

ضبط راوی و راه‌های شناخت آن

پوهنیار مسعود الله عاصم

دیپارتمنت تعلیمات اسلامی، پوهنهی شرعیات پوهنتون بدخشان

masoodullah.asim@gmail.com

۰۰۰۹-۰۰۰۲۶۲۳۴-۲۰۴۱

نویسنده

نشانی برقی

نشانی ارکاید

چکیده

در این شکی نیست که ضبط راوی از مسائل مهم و اساسی علم اصول حدیث می‌باشد، و از جمله شروط خمسہ حدیث صحیح بشمار می‌رود. اما مسائل آن در مؤلفات اسلاف و بزرگان ما رحمهم الله پراکنده بوده. این پراکندگی کاری جدی فراروی ما قرار می‌دهد که برای جمع‌آوری آن از مصادر اصلی که در این مورد تألیف شده است دست به کار شویم. تا واضح شود که ضبط-راوی چیست و راه‌های شناخت آن کدام است؟ تا تفاوت روایات رجال ضابط با غیر آن روشن نموده و خدمات که محدثین بزرگوار که در راستای حفاظت از سنت نبوی در برابر بدخواهان آن انجام دادند واضح شده، و همه بدانند که روایات حدیثی اهل السنة والجماعة صحیح و رجال آن ضابط، معروف و مشهور بوده، هیچ‌نوع ابهام، ضعف و جهالت در روایات و راویان آن مانند: روایات و راویان روافض وجود ندارد.

کلیدواژه‌ها: راوی، روایت، راه‌ها، شناخت، ضبط.

The Accuracy of Narrators and Methods of Their Identification

Masoodullah.Asim

Author
Email
Orcid

Lecturer at the Shariah Faculty of Badakshan University
masoodullah.asim@gmail.com
<https://orcid.org/0009-00026234-2041>

Abstract

There is no doubt that the concept of *Ḍabṭ al-Rāwī* (narrator accuracy) is one of the fundamental and essential issues in the science of *Uṣūl al-Ḥadīth* (principles of hadith). It is considered one of the five essential conditions for the authenticity of a hadith. However, discussions on this topic are dispersed throughout the works of early scholars and predecessors, may Allah have mercy on them. This dispersion presents a significant challenge, urging us to collect and compile relevant materials from the primary sources dedicated to this field. Through such efforts, the concept of narrator accuracy and the methods of identifying it can be clarified. This allows us to distinguish between narrations transmitted by reliable narrators (*ruwāt ḍābiṭ*) and those transmitted by others. It also highlights the noble efforts of the great hadith scholars in preserving the Prophetic tradition against the attacks of its detractors. Furthermore, it makes evident that the hadith narrations transmitted by the scholars of *Ahl al-Sunnah wa al-Jamā'ah* are authentic, and their narrators are reliable, well-known, and established. There is no ambiguity, weakness, or anonymity in their chains of transmission—unlike the narrations and transmitters associated with sects such as the *Rāfiḍah*.

Keywords: narrator, narration, methods, identification, accuracy

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مَنْ بُعِثَ رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ، وَعَلَى آلِهِ، وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ.

اما بعد: شریعت اسلامی درباره تثبیت در نقل اخبار و قبول خبر از افراد ثقه وضابط تأکيدات فراوان دارد، سخن هرکس را بدون تحقیق وجستجوی حال آن که ثقه، حافظ و عادل است یا نه

نباید قبول کرد. الله ﷻ میفرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَن

تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾ (الجرات: ۶)

ای مؤمنان! اگر فردی مستورالحال برای شما خبری آورد درباره آن تحقیق کنید، مبدا به نادانی (بدون تحقیق) به گروهی آسیب برسانید، سپس به کرده‌ی خود پشیمان شوید.

تبیین مسأله

از اینکه احکام شرعی دین مقدس اسلام از طریق متون دینی (عقیده، تفسیر، حدیث و فقه و...) برای ما رسیده، روایات نقل شده در متون مذکور از طریق راویان زیادی نقل شده است، و در میان این رجال اکثرا اهل حفظ و رضاء هستند، و تعدادی هم افراد سئ الحفظ بوده که روایت شان ضعیف می باشد، بناء نیاز مبرم است در میان روایات نقل شده از این افراد و راویان ثقه تفکیک نماییم و این مسئله بدون آگاهی ضبط راوی و راه‌های شناخت ضبط راویان امکان پذیر نیست.

پرسش های تحقیق

پرسش اصلی: ضبط راوی چیست و راه‌های شناخت آن کدام است؟

پرسش های فرعی

- ۱- ضبط راوی وعدم ضبط آن چی تأثیری بر روایات دارد؟.
- ۲- ضبط راوی در نزد محدثین تا چی حد حایز اهمیت است؟.
- ۳- آیا در مصادر شریعت دلیلی به اعتبار وعدم اعتبار آن وجود دارد؟.

اهمیت تحقیق

در این شکی نیست ضبط راوی در کلام محدثین جایگاه خاصی داشته و از جمله شروط بسیار مهم و اساسی در-اعتبار بخشی-مرویات راوی به-شمار می-رود، ضابط بودن راوی در-حقیقت تأییدی بر احادیث وی می باشد آنگونه-که می-توان بر-روایات او اعتماد کرد، در مقابل فراوانی اشتباه راوی کثرت مخالفت منقولات راوی با دیگر راویان، حفظ نامطلوب، غفلت شدید، غلط فاحش و سهل انگاری در مقابله و تصحیح متون حدیثی محل ضبط راوی می‌گردد.

بناء ضبط راوی از قواعد بسیار مهم در علم مصطلح حدیث می باشد که شناسایی آن برای طالب

العلم همچو من وامثال من بسیار ضروری و حتمی می‌باشد. خواستم جهت سپری کردن سمینار تخصصی که از جانب ریاست جامعات و تخصصات، وزارت تحصیلات عالی، امارت اسلامی افغانستان برایم محول گردیده است پیرامون موضوع مذکور نکات چندی را تحریر-نمایم. از الله متعال می‌خواهم سبب نفع برای خودم و دیگر دستداران علم گردد.

اهداف تحقیق

هدف اصلی: شناخت ضبط‌راوی، دلیل اعتبار شرعی آن و طرق شناخت آن.

اهداف فرعی:

۱. نظریات محدثین رحمهم الله پیرامون اهمیت ضبط‌راوی.
۲. شناخت اقسام ضبط‌راوی (ضبط‌صدر و ضبط کتاب) و راه‌روان این دو منهج.

پیشینه‌ی تحقیق

ضبط‌راوی از مسائل مهم علوم حدیث است که علماء حدیث به‌ویژه اهتمام زیادی نموده و در ضمن تألیفات خود در مصطح حدیث در مورد آن نگاشته‌اند، اما در موضوع مورد تحقیق کتابی خاصی نوشته نشده است، بلکه در کتاب‌های مختلف به شکل پراکنده موجود است. از جمله تألیفات مهم که در مورد علوم حدیث که قبلاً نگاشته شده است قرار ذیل اند:

- ۱- مقدمه ابن‌صلاح - از احمد بن حنبل رحمه الله؛
- ۲- نخبة الفکر - احمد بن علی بن حجر رحمه الله؛
- ۳- شرح نزهة النظر - علی بن سلطان القاری الهروی رحمه الله؛
- ۴- التقرب - یحیی بن شرف النووی رحمه الله؛
- ۵- تدریب الراوی - عبدالرحمن بن ابی‌بکر السیوطی رحمه الله تعالی.

روش تحقیق

در مقاله حاضر از روش تحقیق کتاب‌خانه‌ی توصیفی با استفاده از ابزار کتابخانه کار گرفته شده است و موضوع با دلایل در روشنی اقوال و روش‌های مأثور صحیح از امامان حدیث رحمهم الله مستند سازی شده است.

ترجمه آیات که در این مقاله استفاده شده اند از ترجمه قرآن کریم که توسط مولوی محمد انور بدخشانی نگاشته شده است نقل گردیده اند.

نتایج و یافته‌ها

موضوع مورد بحث را طی دو مبحث ترتیب دادم که قرار ذیل اند:

تعریف ضبط راوی: ضبط در لغت: از فعل ضَبَطَ يَضْبُطُ گرفته شده به معنی حفظ قاطعانه می‌آید، گفته شده: ضبط الشيء ضبطاً: حفظه حفظاً بليغاً، و همچنان گفته اند: ضبطت البلاد وغيرها إذا قمتُ بأمرها قیاماً ليس فيه نقص. (ابن منظور: (۳۴۰/۷)، فیومی: (۳۵۷/۲).

تعریف ضبط در اصطلاح: هو ملكة تؤهل الراوی لان يروی الحديث كما سمعه من غير زيادة ولا نقصان. او هو عبارة عن نقل المروى كما تلقاه الراوی. و نخستین شخصیکه تعریف بهتری برای ضبط ارائه کرده امام شافعی رحمه الله است فرموده: هو أن يكون الراوی حافظاً إن حدث من حفظه، ضابطاً لكتابه إن حدث منه، عالماً بما يحيل المعنى إن حدث بالمعنى وإذا شارك اهل الحفظ في الحديث وافق حديثهم.

تعریف ضابط در اصطلاح: هو من كان نقله للمروى مطابقاً لما تلقاه عن شیوخه. (ابن صلاح: (ص ۲۱۳)، ابن حجر: (ص ۷۴).

دلیل شرعی اعتبار ضبط راوی:

دلایل زیادی در شریعت به اعتبار دهی ضبط در راوی وجود دارد از جمله:

۱- قول خداوند ﷻ که می‌فرماید: ﴿وَأَسْتَشْهَدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رَجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى﴾. (البقرة: ۲۸۲).

وجه دلالت آیه بر موضوع:

الله ﷻ در این آیه شهادت دو زن را معادل شهادت یک مرد قرار داده و علت اش را نقص ضبط و حفظ در زنان عنوان کرده است.

۲- حدیثی که عبدالله بن مسعود رضی الله عنه از پیامبر صلی الله علیه وسلم روایت نمودند که فرمود: "نَصَّرَ اللَّهُ امْرَأَةً سَمِعَ مَقَالَتي فَحَفِظَهَا وَوَعَاها وَبَلَّغَهَا، قُرْبَ حَامِلٍ فَقِهِ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ". (ترمذی، ۱۳۹۵هـ: (۴/۳۹۵) حدیث ۲۶۵۸).

وجه دلالت حدیث بر موضوع:

در این سخن پیامبر ﷺ (فَحَفِظَهَا) تصریح شده بر حفظ، هم حفظ صدر و هم حفظ کتاب را دربر گرفته می‌تواند.

اقسام ضبط راوی: دانشمندان علوم حدیث ضبط را دو نوع تقسیم نموده اند: ضبط صدر و ضبط کتاب:

۱ - ضبط صدر: در مورد تعریف اش ابن حجر رحمه الله فرموده: وهو أن يثبت ما سمعه بحیث يتمكن من استحضاره متى شاء.

۲ - ضبط کتاب: در مورد تعریف اش ابن حجر رحمه الله فرموده: «وهو صياغة لدية، منذ سمعه فيه وصحَّحه إلى أن يؤدي منه». (ابن حجر: (ص: ۵۸)، ملاعلي قاري: (ص ۲۴۸-۲۴۹) سخاوي: (۱/ ۲۸).

راه‌های شناخت ضبط راوی: ضبط راوی توسط یکی از امور زیر شناخته می‌شود:

۱- شهرت حفظ وضبط راوی. همین صورت بالاترین مرتبه در همین باب است. امام زیلعی رحمه الله در مورد «عبدالمک بن ابی سلیمان» میگوید: (ثنا اهل الاثر علیه مستفيض). زیلعی: (۱۷۴/۴).

۲ - تزکیه راوی توسط برخی از امامان جرح و تعدیل باین صورت که بگوید حافظ متقن است یا الفاظ دیگری که تزکیه راوی را افاده کند. مانند: اینکه امام ذهبی رحمه الله در مورد «امام طحاوی» رحمه الله می‌گوید: الحافظ الفقيه حجة). (ذهبی: (۱۵ / ۲۷).

۳ - مقارنه مرویات راوی با مرویات راویان ثقه دیگر: اگر با مرویات آنها موافق بود ضابط است، اگر تفاوت اندک داشت این هم مضر نیست اگر در اکثر موارد مخالف بود یا اصلاً موافق نبود با روایات ثقات این مخالفت به ضبط راوی خلل وارد میکند. امام مسلم رحمه الله در این مورد در مقدمه صحیح مسلم تصریح دارد می‌فرماید: "وعلمنا المنكر في حديث المحدث إذا ما عرضت روايته للحديث على رواية غيره من أهل الحفظ والرضى، خالف روايته روايتهم أو لم تكد توافقها، فإذا كان الأغلب من حديثه كذلك كان مهجور الحديث، غير مقبولة ولا مستعملة". (مسلم: (ص ۴). و همچنان امام ایوب سختیانی می‌فرماید: "إذا أردت أن تعرف خطأ معلمك فجالس غيره". (دارمی: (۱/ ۴۹۶/شماره ۶۶۹).

از جمله مثال‌های این صورت: حدیثی است که ابن ماجه در سنن خود از عبدالله بن موسی تیمی، از اسامة بن زید، از ابن شهاب از ابی سلمة بن عبدالرحمن بن عوف، از پدرش روایت نموده: رسول الله ﷺ فرمودند: "صيام رمضان في السفر كالمفطر في الحضر" (ابن ماجه، ۱۴۳۰هـ: (۳/ ۱۶۴/ حدیث ۱۶۶۶). امام زیلعی رحمه الله این حدیث را از زهری به دو طریق روایت نموده: یکی یزید بن عیاض از طریق زهری مرفوعاً روایت کرده. و باقی اصحاب زهری موقوفاً از ابی سلمة روایت نموده است، می‌فرماید: وهذا الحديث لا يرفعه عن الزهري غير يزید بن عیاض، وقد رواه سلامة بن روح والقاسم بن مبرور وعبدالله بن موسى التيمي والباقون من اصحاب الزهري ورواه عنه عن ابی سلمة عن ابيه موقوفاً من قوله. همانگونه که ظاهر است امام زیلعی رحمه الله یزید بن عیاض را به سبب مخالفت اش از باقی اصحاب زهری رحمه الله خفیف الضبط شمرده است. زیلعی: (۲/ ۴۶۲).

۴- توسط تصریح امامان جرح و تعدیل به اینکه ثقة است و دارای کتاب نیست. طوریکه امام ذهبی رحمه الله در مورد «خالد الحذا» میگوید: و(كان حافظا متقنا، ليس له كتاب) در این زمرة به حساب میاید سخن راوی که بگوید: (ما كتبت سوداء في بيضاء) ابن شبرمه رحمه الله میگوید: از شعبی رحمه الله شنیدم می گفت: (ما كتبت سوداء في بيضاء إلى يومي هذا، ولا حدثني رجل بحديث إلا حفظته، وما أحببت أن يعيده علي). (ابن حجر: ۱۱۵/۱۹/شماره ۲۴۵۱۶).

۵- وهمچنان ضبط راوی توسط مذاکره دانسته می شود، ابوزرعه رحمه الله میگوید: (كان أحمد بن حنبل يحفظ ألف ألف حديث، فقيل له: وما يدريك؟ قال: ذاكرته، فأخذت عليه الأبواب). (ابن جوزي: ص ۸۵).

۶- وهمچنان از راه‌های شناخت ضبط راوی خالی بودن روایاتش از اضطراب است. زیرا که اضطراب دلیل واضحی به ضعف ضبط راوی است امام زیلعی رحمه الله علیه در موارد زیادی ضبط راویان را به دلیل اضطراب در روایت شان انتقاد نموده است.

روایت اسمعیل بن عیاش را ذکر کرده و حکم اضطراب برآن صادر کرده سپس فرموده: (ومثل هذا الاضطراب في السند والتمن مما يوجب ضعف الحديث لانه مشعر بعدم ضبطه). زیلعی: (۳۵۴/۱). وهمچنان روایت از ابن مؤمل ذکر کرده سپس چنین فرموده: (وقد اضطرب في هذا الحديث اضطرابا كثيرا، وكل ذالك دليل على سوء حفظه وقلة ضبطه). زیلعی: (۵۶/۱).

۷- وهمچنان از راه‌های شناخت ضبط راوی این است که راوی مختلط نباشد. زیرا که اختلاط دلیل واضحی به ضعف ضبط راوی است بسیار از امامان حدیث رحمه الله علیهم در موارد زیادی ضبط راویان را به دلیل اختلاط در آخر عمرشان انتقاد کردند و روایت شان را در موارد زیادضعیف شمرند از جمله می توان مورد زیر را نام برد:

امام زیلعی رحمه الله تعالی این حدیث را ذکر کرده: عَنْ سَعِيدِ بْنِ أَبِي عَزُوبَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ الْحَسَنِ عَنْ حُصَيْنِ بْنِ الْمُنْذِرِ عَنْ الْمُهَاجِرِ بْنِ قُنْفُذٍ، قَالَ، أَتَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُوَ يَتَوَضَّأُ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيَّ فَلَمَّا فَرَغَ قَالَ: "إِنَّهُ لَمْ يَمْنَعْنِي أَنْ أَرُدَّ عَلَيْكَ، إِلَّا أَنِّي كُنْتُ عَلَى غَيْرِ وَضُوءٍ" (ابن ماجه ۱۴۳۰هـ: ۳۰۵/۱/حدیث ۳۵۰). و او را معلول دانسته و بیان کرده که علت حدیث اختلاط سعید بن ابی عروبه است. می فرماید: سعید بن ابی عروبه قد اختلط بآخره. (زیلعی: ۵۶/۱).

۸- یکی دیگر از راه‌های شناخت ضبط راوی امتحان راوی است که دارای صورت‌های زیر می باشد:

أ- یکی از صورت‌های اختبار سوال نمودن راوی توسط یکی از امامان جرح و تعدیل از بعض احادیث به نحوی سپس بعد از مدت زمانی دوباره میاید از نفس احادیث از راوی سوال می کند. اگر مانند

بار اول روایت کرد و هیچ تغییری در آن نیاورد راوی ضابط و متقن است. اما اگر خلط کرد و تقدیم و تاخیر کرد در روایات دانسته می‌شود که ضابط نیست. و به اندازه خطای آن بر آن کلام کرده می‌شود

مسئله زیادت و کمی خطا یک امری نسبی است بر زیادت و کمی روایات راوی برمیگردد. مثلاً کسی که مکرر الروایة در احادیث صحیح باشد. و در احادیث کم خطاء کند این خطاء قابل تحمل است. مانند کسیکه ده هزار حدیث روایت کرده باشد، ولی در بیست حدیث خطاء کرده باشد. این به خلاف کسی است که یک حدیث روایت کرده و در آن خطاء کرده. این متروک است. یا مانند کسی که ده حدیث روایت کرده و در پنج مورد آن خطاء کرده این مطعون است. با وجود اینکه خطاء در بیست حدیث ضرر وارد نمی‌کند برای کسیکه مکرر الروایة باشد. (ابن حجر: ۲/ ۲۲۷).
ب - یکی از صورت‌های اختصار این است که یکی از امامان حدیث در حدیث راوی احادیثی را داخل میکند بعداً برایش قرائت میکند آیا روایت خود را از وایات دیگر تفکیک کرده می‌تواند یا خیر اگر توانست دانسته می‌شود که راوی ضابط است و اگر نتوانست ضبط اش مورد طعن قرار می‌گیرد مثال واضحی این صورت آنچه که در میان یحی بن معین و فضل بن دکین به وقوع پیوسته بود که واقعه مشهور است. (خطیب بغدادی ۳/ ۳۵۳).

ج و همچنان از صورت‌های امتحان راوی تلقین راوی توسط یکی از امامان حدیث است چي در سند باشد یا متن. به این صورت که یکی از امامان یکی از راویان حدیث از تعدادی احادیث سوال کند (هل حدثك فلان بكذا وكذا)، و این احادیث در جمله مرویات وی نباشد، اگر جوابش بلی بود راوی ضعیف و مغفل است. علمای جرح و تعدیل در باره این قسم راوی چنین تعبیر دارند: (فلان يُجيب عن كل ما يُسأل عنه) و اگر جوابش نخیر بود دانسته می‌شود که راوی ضابط است. والله أعلم.

د - اغراب احادیث است به این صورت که اسانید را مقلوب کند یا متون را یا سند یکی متن را به متن دیگر وصل کند یا برعکس. تا اینکه ضابط بودن و عدم ضابط بودن راوی تشخیص چنانکه بعضی اسانید با شاگردان شان این کار را می‌کردند تا نباهت و آگاهی آن‌ها را تشیص دهند و همچنان تعدادی شاگردان با شیوخ خود از روش استفاده میکردند واقعه که در میان حماد بن سلمه با ثابت بنانی رحمة الله علیهما بر این امر شاهد است. (ابن ابی حاتم: ۲/ ۴۴۹).

نتیجه‌گیری

از خلال جستجو در موضوع مورد بحث به نتایج زیر دست یافتیم:

از خلال بحث در موضوع مزبور به نتایج زیر رسیدم که ضبط راوی از جمله موضوعات اساسی است که در روایات صحیح و صریح از پیامبر ﷺ و سلف صالح امت رحمهم الله بر اهمیت آن تاکید

شده است. ضبط راوی در حقیقت تأییدی بر روایات آن بوده و بر اساس آن می‌توان به مرویات آن اعتماد کرد، از این رو حافظیت راوی از جمله مسائل مهم و اساسی در علم حدیث و جرح و تعدیل به شمار می‌رود. ضبط راوی از جمله شروط خمسہ حدیث صحیح در نزد محدثین به شمار می‌رود، و اعتنایی شایانی در مورد کردند. مقایسه روایات راوی با روایات افراد ضابط، تصریح رجالیان حدیث به ضابط بودن راوی، استفاضه ضبط راوی در میان امامان حدیث، مذاکره علمی، و اختبار علمی در میان ائمه به عنوان مهمترین روش‌های کاربردی در جهت کشف ضبط راوی به شمار می‌رود.

پیشنها‌دا

در پایان موضوع مزبور نکاتی چندی برای همه پیشنهاد می‌نمایم:

۱. به مقام رهبری امارت اسلامی افغانستان پیشنهاد می‌کنم که پیرامون عدالت و ضبط رجال حدیث و اساطین دین به مرکز رسانه‌ها دولت و مراکز وسائل ارتباط جمعی (دیداری، شنیداری و نوشتاری) فرمان‌دهد تا برنامه‌های مؤثر بسازند که منتج به نتایج مؤثر در جامعه واقع شود.
۲. به وزارت محترم اطلاع و فرهنگ پیشنهاد می‌کنم که پیرامون ضبط و عدالت صحابه رضوان الله علیهم اجمعین و کارهای که بزرگان دین در مورد آن‌ها کردند. برنامه‌ها آموزشی بسازند که تا در دل انسانها خصوصاً جوانان نهادینه شود.
۳. به وزارت محترم تحصیلات عالی و محققین پیشنهاد می‌کنم که جهت تفکیک روایات رجال ضابط و غیر ضابط در متون دینی گام‌های مؤثر بردارند.

منابع

قرآن کریم

- ابن ابی حاتم، أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن إدريس بن المنذر التميمي، الحنظلي، الرازي ابن أبي حاتم (ت ۱۲۷۱هـ) الجرح والتعديل. هند: دائرة المعارف العثمانية.
- ابن حجر، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (۱۴۲۱هـ) نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر. دمشق: مطبعة الصباح.
- ابن حجر، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (۱۳۲۶هـ) تقريب التهذيب. محقق: محمد عوامة. هند: مطبعة دائرة المعارف النظامية.
- ابن حجر، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (۱۴۰۶هـ) تهذيب التهذيب. محقق: محمد عوامة. سورية: دار الرشيد.
- ابن حجر، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني (۱۴۱۵هـ) إتحاف المهرة بالفوائد المبتكرة من أطراف العشرة. مدينة منوره: مركز خدمة السنة والسيرة النبوية.
- ابن صلاح، عثمان بن عبد الرحمن، أبو عمرو، تقي الدين المعروف بابن الصلاح (ب، ط) مقدمة ابن الصلاح. بيروت: دار الفكر المعاصر.
- ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه قزويني (۱۴۳۰هـ) سنن ابن ماجه. محقق: شعيب ارئووط، عادل مرشد و محمد كامل قره بللي، عبد اللطيف حرز الله. دار الرسالة العالمية.
- ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعي الإفريقي (۱۴۱۴هـ). لسان العرب. بيروت: دار صادر.
- بدخشاني، محمد انور. (۱۴۳۹ق). ترجمه قرآن کریم. رياض: مجمع ملك فهد.
- ترمذی، محمد بن عيسى بن سورة بن موسى بن الضحاك، الترمذی، أبو عيسى (۱۳۹۵هـ) سنن الترمذی. مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى بابي حلي.
- خطيب، أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد بن مهدي الخطيب البغدادي (۱۴۲۲هـ) تاريخ بغداد. محقق: دكتور بشار عواد معروف. بيروت: دار الغرب الإسلامي.
- دارمی، أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل بن بهرام بن عبد الصمد الدارمي، التميمي السمرقندي (ت ۱۴۲۲هـ) سنن الدارمي. المملكة العربية السعودية: دار المغني.
- الزيلي، جمال الدين أبو محمد عبد الله بن يوسف بن محمد الزيلي (۱۴۱۸هـ) نصب الراية. بيروت: مؤسسة الريان للطباعة والنشر.
- سखाوی، شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن بن محمد بن أبي بكر بن عثمان بن محمد سखाوي (۱۴۲۴هـ). فتح المغيث محقق: علي حسين علي. مصر: مكتبة السنة.

فیومی، أحمد بن محمد بن علي الفيومي (ب،ط) المصباح المنير. بيروت: المكتبة العلمية.
ملاعلي قاري، علي بن (سلطان) محمد، أبو الحسن نور الدين الملا الهروي القاري (ب،ط) شرح
نخبة الفكر في مصطلحات أهل الأثر. لبنان، بيروت: دار الأرقم.

